

לתולדות גלגולה של טבעת – או האם דווקא ימי הביניים יכולים ללמד את המערב שיעור בסובלנות?

איריס שגריר, משל שלוש הטבעות ורעיון הסובלנות הדתית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, מאגנס, ירושלים תשע"ז, ח+171 עמ'

אורי צבי שחר

הטבעת היא כנראה מחפצי הנוי העתיקים ביותר בתרבות האנושית. שלא כמו רוב אביזרי הקישוט האחרים, הטבעת נטולת אבזם או תפס. בין שהיא יצוקה מסגסוגת מתכות ובין שהיא חצובה מאבן, הטבעת יוצרת מעגל מושלם שעוטף את האצבע במחזוריות נצחית. זו כנראה הסיבה שבקרב תרבויות עתיקות ביטאה הטבעת רעיון של אינ-סופיות, ומכאן שמסירה או החלפה של טבעות נשאה משמעות של שייכות הדדית נצחית. מאוחר יותר כידוע הפכה הטבעת לחלק קבוע מטקס הנישואין, כנותנת ביטוי חומרי לכינון התא המשפחתי החדש. הטבעת, אף זו המשובצת אבני חן, אינה מורכבת מחוליות, ולכן היא עמידה יחסית, כלומר היא בדרך כלל נענדת בקביעות ואין צורך להסירה לשם ביצוע משימות יום-יומיות, גם כאלה הדורשות כוח או דיוק. את הטבעת נהגו לרצוע לתנוך האוזן או לאף, אבל טבעת המיועדת לאחת מאצבעות הידיים מצריכה מידה מסוימת של התאמה אישית. במילים אחרות, מדובר בתכשיט שבזכות שילוב של תכונות חומריות (פשטות ועמידה קבועה) וסמליות (מעגל אינ-סופי), נתפס כהמשך טבעי של הגוף הכרוך במערכת יחסים פרטיקולרית של בעלות.

מערכת היחסים שהטבעת מסמלת לא הייתה תמיד רק אישית או גשמית. בבראשית מא (מא-מב) מסופר שפרעה התרשם לטובה מיוסף בזכות הפירוש שנתן לחלומו והחליט לגמול לו כך: 'וַיֹּאמֶר פַּרְעֹה אֶל-יֹסֵף רְאֵה נָתַתִּי אֹתְךָ עַל כָּל-אֶרֶץ מִצְרָיִם. וַיֹּסֶר פַּרְעֹה אֶת-טִבְעָתוֹ מֵעַל יָדוֹ וַיִּתֵּן אֹתָהּ עַל-יַד יוֹסֵף'. הטבעת שענד המלך נתפסה כגילום מטונימי של שלטון אשר צמח הן מתוך בעלות אבהית על נתיני הממלכה והן בהקשרים מסוימים כהאצלה של סמכות אלוהית. היוונים היו הראשונים שהטמיעו חותם בתוך טבעת המלך, ובכך כרכו יחדיו בעצם אחד את התנאים שכוננו את ריבונותו של המלך ואת תוקף הציווי שהיה ביטוי מעשי לרצונו השלטוני. טבעת החותם היא אקסטנציה כמעט מיסטית של המלך, ובזכות נציחותה החומרית (לעולם אינה מרקיבה או חולפת) והצורנית (היותה עיגול מושלם) היא מסמנת את כוחה המתמשך של שושלת המלוכה.

אורי שחר

אין פלא אפוא שמאז שלהי העת העתיקה ראו מחברים בטבעת אלגוריה נוחה כדי לברר את היחסים שבין ריבון העולמים ובין קהל מאמיניו הנבחר. קל לראות בטבעת סמל ליחסי בעלות קולקטיביים אך פרטיקולריים, כלומר ביטוי למחויבות בלעדית של האל כלפי קהל מאמינים מסוים; יחסים נצחיים החורגים מהטבע בר החלוף של בני התמותה העונדים אותה; יחסים שבמסגרתם הטבעת אינה אלא ביטוי מוחשי של החסד האלוהי, ושהבעלות עליה היא-עצמה הוכחה לסמכות לפרשם ולהוציאם אל הפועל. יתרה מזאת, מכיוון שהאפקטיביות של טבעת החותם פועלת מכוח האוטנטיות והבלעדיות שלה, אין פלא שהטבעת שימשה זירה לברור הרצון האלוהי דווקא בעולם תחרותי ומתעתע, שבו התחזות וכחש נתפסים כאיום מתמיד ומוחשי.

במרכז ספרה החדש של פרופ' איריס שגריר אגדה אלגורית שנפוצה בימי הביניים בגרסאות ובעותקים רבים. האגדה מספרת על אב שהוריש לילדיו שלוש טבעות: אחת רבת-ערך, שתיים מזויפות. גרסאות הסיפור נבדלות בדרך כלל זו מזו בשאלה אם ואיך אפשר לברר מי מהן היא האמיתית, ובשאלה כיצד הנמשל מקרין על שלוש הדתות המונותאיסטיות במאמצייהן המקבילים וההדדיים לבסס את אמיתותן הבלעדית. האלגוריה על שלל גרסאותיה אפשרה למחברים ולקוראיהם לבטא רעיונות על הקשר שבין הורשה, אותנטיות ואמונה ועל הקשר שבין מציאות פוליטית לבין הטענה לנבחרות תיאולוגית. אומנם הנמשל נועד בדרך כלל לצדד בנקודת המבט שמייצג המחבר, אך יעילותו של הסיפור גלומה גם בכך שהוא מעודד התבוננות ביקורתית על התנאים שהופכים את טענת הבעלות של המחבר למשכנעים. או על דרך ההיפוך, האגדה הייתה פופולרית על אף (אם לא בזכות) העובדה שהיא מאלצת את הקורא להכיר בכך שכל אמונה – כולל זו שלו-עצמו – היא בעלת פשר רק בתוך מרחב היסטורי-רעיוני שבו מתקיימות לצידה אמונות אחרות. כלומר, האגדה מעודדת הכרה בכך שהוויכוח על השאלה איזוהי הטבעת האמיתית הוא שיקוף של צורות הסתכלות שונות, ולכן אף שהוא עשוי להניב יותר מתשובה אחת 'לכונה', לעצם קיומו יש תועלת עבור קהל הקוראים.

הספר מתחקה אחר ההיסטוריה הארוכה והפתלתלה של האגדה ושל תפקידה בדיון על טיב היחסים בין חברות אנושיות ובין הרצון האלוהי בהקשרו המונותאיסטי. אך כפי שמבהירה ההקדמה, הבחירה להתמקד באגדה זו – עשירה ככל שתהיה מבחינה ספרותית – נובעת מהשאיפה ללמוד דרכה על תולדות אחד הרעיונות החשובים בתרבות המערב, הרעיון של סובלנות דתית. מטרת הספר אפוא היא לברר באילו נסיבות הרעיון הזה שגשג ומה אפשר ללמוד עליו דרך המופעים ההיסטוריים המגוונים שבהם הסיפור על אודותיו נפוץ. מדובר בגישה משתלמת דווקא מכיוון שהיא מאפשרת לגיוון ההיסטורי ליצור נרטיב מורכב, שמצד אחד מקנה חשיבות לברור המושג בשל הערך המיוחס לו בעולם המודרני ומצד שני מתנער מהפיתוי ללמוד עליו רק דרך האמפתיה שמכתיבה לנו נקודת המבט המודרנית.

ביקורות ספרים

מקרה המבחן שבו פותח הספר – הופעת האגדה באחד מרגעיה המכוננים של המודרנה – הופך את האמביוולנטיות הזו למוחשית. המחזה האחרון של אפרים לסינג 'נתן החכם', שפורסם בשנת 1779, נחשב לאחת מפסגות היצירה של תנועת הנאורות בגרמניה. באחד מפיטולי העלילה הסוחר היהודי מצליח לחלץ עצמו מהפח שמנסה לטמון לו הסולטאן האיובי צלאח אלדין באמצעות אגדת שלוש הטבעות. במקום לענות על השאלה איזוהי דת האמת, היהודי מספר על אב המוריש טבעות לשלושת בניו ומפרש לשביעות רצונו של הסולטאן: 'אין מגיד למי באמת הטבעת / כאשר למי דת אמת אין מגיד עתה' (עמ' 2). הוויתור על השאיפה הדוגמטית לבצר את עליונותה של אמונה אחת על פני זולתה מתחווה כעניין חיוני כאשר ממש בסוף המחזה מתברר שזהותן הדתית של כמה מהדמויות היא עניין מתעתע: הן בתו המאומצת של נתן והן האביר הנוצרי שהציל אותה ממוות מתגלים כאחים שהופרדו בינקותם, ושניהם ילדיו של אסד, אחיו של צלאח אלדין.

המסר הסובלני של המחזה – העדפה של הסתכלות רציונלית המגמדת הבדלים בין דתות, ולכן סירוב לשפוט את ערכו של אדם על בסיס שיוך דתי – נחשב לעיקרון יסודי של החשיבה המודרנית. אבל אין זה מקרה שהתכונה הזאת מיוחסת רק לכמה מהדמויות ובמידה שונה. אומנם אגדת הטבעת נשמעת מפיו של היהודי הנבון, אך הוא מוצג כמי שבחר להשמיע את המסר הזה גם כתחבולה שנועדה לחלץ עצמו מעסק ביש. מנגד הסולטאן מצטייר כדמות סובלנית כפליים – לא זו בלבד שהוא מאמץ את מוסר ההשכל המתון שהיהודי מציע, הוא עושה זאת אף שלכתחילה כוונתו הייתה להוליך את היהודי שולל ולקנוס אותו. לעומת שניהם, הפטריארך הנוצרי מצטייר כקריקטורה של קנאי דתי – מתבצר בעמדתו הדוגמטית ומתעקש לראות בנתן יהודי חורש מזימות אף שמעשיו של נתן מוכיחים אחרת. כלומר, המסר הסובלני שהמחזה מהלל לכאורה, בסיכומו של דבר מיוחס לסולטאן מוסלמי בן המאה ה-12 ולא לדמות או לישות פוליטית שאיתה קהל הצופים היה צפוי להזדהות. אולי לסינג גרס שהשאיפה לאחוז באמת מוחלטת היא הרסנית, ולכן מוטב לוותר על הרצון לדעת איזוהי הטבעת האמיתית, אבל, כפי שמזכירה שגריר, הקהל הגרמני לא היה בשל להפנמת המסר הסובלני של המשל ולקבלתו של דמות היהודי שיצר (עמ' 2).

כתעודה היסטורית המחזה 'נתן החכם' מלמד על החשיבות שנודעה לעקרון הסובלנות בתולדות המחשבה המודרנית, אך הוא גם מאלץ אותנו להכיר במתח יסודי הגלום ברעיון שניצב בבסיסו: מחד גיסא, לסינג בחר לייחס עמדה שמוצגת כערך נשגב דווקא לדמות מרוחקת ובלתי מושגת; מאידך גיסא, הצלחתו המסחרית של המחזה בקרב קהלים מגוונים מעידה על כך שרבים מצאו עניין במסר הזה. אולי הצלחה זו מלמדת על דפוס עקבי ביחס המערבי כלפי הרעיון – קל לטפח עמדה חיובית כלפי אידיאל הסובלנות, אך קשה ליישם אותו. רבות מהדוגמאות הלקוחות ממקורות מערביים ואשר נידונות בספר מציגות דפוס דומה. פרקי הספר עוקבים אחר ההיסטוריה של משל שלוש הטבעות לפי רצף כרונולוגי המתחיל במקורות הסיפור במזרח ומתחקה אחר המעבר שלו מערבה. בהתייחסה לכל גרסה

אורי שחר

של המשל, שגריר מנתחת את הסיפור כדי לעמוד על הבדלים בינו לבין גרסאות קודמות, ולאחר מכן בוחנת את האקלים התרבותי-אידאולוגי-פוליטי שבו הופיע. מאחר שהפרויקט חולש על פני 700 שנה ויותר מ-5,000 קילומטר מרובע, מדובר במשימה אדירת ממדים שהולידה ספר שהוא מופת של למדנות ותבונה.

הפרק הראשון עוסק בגרסאות של המשל שהופיעו באזורים שהיו בשליטה מוסלמית. תשומת הלב העיקרית ניתנת לגרסה המוקדמת ביותר של הסיפור, הלקוחה מתוך דיאלוג שהתקיים לכאורה במאה השמינית בין הח'ליף העבאסי אלמהדי ובין פטריארך נסטוריאני ששמו טימותיאוס הראשון. אף שגרסה זו אולי משוכללת פחות מבחינה ספרותית, כפי הנראה היא הנועזת ביותר מבחינה רעיונית, ואולי בשל כך נודעה לה השפעה רבה כל כך. על פי הטקסט בגרסה זו, שני בני השיח דנו בהבדלים בין עיקרי האמונה של הנצרות ושל האסלאם. בתגובה לטענה של הח'ליף שלפיה הנוצרים טועים בזיהוי של ישו עם המשיח, הפטריארך מספר משל: בעולם הזה כולנו שרויים באפלת בלבול, ורק כאשר תפציע השמש באחרית הימים נדע מי אוחז בפנינת האמונה ומי בשבר זכוכית נטול ערך. הפטריארך מפענח עבור בן שיחו את המסר החבוי בסיפור, ולפיו כל הדתות כאחת שרויות באי-ודאות באשר למידת אמיתותן. אבל לא זו בלבד שהוא נמנע מלקבוע שהנצרות היא בהכרח דת האמת, הוא אף תומך באפשרות שהפנינה מצויה גם בידי המוסלמים, ומצפה שבן שיחו יגיע למסקנה דומה כלפי הנצרות: 'האל שם את הפנינה של האמונה לפני כולנו, כקרני השמש הזוהרות, וכל אדם שירצה יכול ליהנות מזיו השמש' (עמ' 16). כלומר, יש כאן הכרה בכך שאף שכל אחת מהקהילות דבקה בהחלטיות בדרכה, כולן שרויות באפלת אי-הוודאות במידה זהה, ושהכרה חשובה זו היא תולדה של מפגש בלתי אמצעי של מסורת אחת עם זולתה. אך הספק שהכרה זו בוודאי מולידה לא נועד לגרום לייאוש או לעודד המרה לדת אחרת, גם לא ייאוש מכל הדתות גם יחד. להיפך, אולי המסקנה היא שכל מסורת, ככל שהיא תובעת מהאמין דבקות דוגמטית, יכולה לשמש פלטפורמה יעילה להגשמת הגאולה.

שגריר נזהרת מלייחס לדיאלוג מסקנה כה מרחיקת לכת, אבל עומדת על התנאים התרבותיים-אינטלקטואליים שהיו בוודאי נחוצים עבור הנכונות לקבל דת אחרת כאמת אפשרית. אומנם בתקופת הח'ליפות העבאסית נדרשו יהודים ונוצרים לשלם מס ג'זיה, אבל כידוע הם נהנו מחופש פולחן ומשגשוג כלכלי. למעשה, חצרות הח'ליפים נודעו כמרחב רב-תרבותי שהתאפיינ בפתוחות רעיונית ושעודד עיון מעמיק ברעיון המונותאיסטי באמצעות שיח בין-דתי נוקב. את הבסיס ליחס מכבד זה כלפי 'עמי הספר' אפשר למצוא כבר בקוראן שממצב את הנבואה החדשה כאחרונה ברצף בשורות אלוהיות תקפות בדמות תורת משה ומסריו של ישו. לפיכך, האקלים שנוצר במזרח המוסלמי במאה התשיעית יצר שפע של הזדמנויות למפגשים של בני דתות שונות זו מזו מתוך עמדה של פתיחות אינטלקטואלית וקשב הדדי. התנאים האלה, קובעת שגריר, טיפחו מגמות ספקניות פנים-דתיות בעולם האסלאם ויצרו מציאות רבגונית, שבה מגמות אלו הן תא גידול לשלילת קיומה של אמת

ביקורות ספרים

אחת מוסכמת ומחייבת ולשגשוג משל הפנינה של טימותיאוס (עמ' 34). חשוב מכך לענייננו, תנאים אלו לא שררו ברוב שטחי מערב אירופה בימי הביניים, ומכאן שהמשל שנפוץ מערבה קיבל פנים חדשות ובדרך כלל שימש לתכלית שונה מזו שבמזרח.

הפרק השני עוסק בגלגולי המשל באירופה הקתולית ומתחקה אחר הנסיבות שבעטיין, לפחות בשלב הראשון, הסיפור קיבל צורה ששגריר מכנה 'סגורה'. אטיין מבורבון, נזיר דומיניקני, שילב את משל הטבעות כאקזמפלוס קצר במדריך למטיפים שהוא חיבר באמצע המאה ה-13. אדם עשיר, כך מסופר, החזיק בטבעת בעלת סגולות מרפא, וביקש להעביר אותה במותו לבתו החוקית והבכורה כדי להבטיח שהיא לבדה תזכה בירושה. בקנאתו, יצרו אחיותיה הממזרות העתקים מזויפים של הטבעת המקורית בתקווה לזכות במקומה באוצר הנחשק. שופט שהתבקש להכריע בסכסוך בחן את סגולת הריפוי של הטבעות, ולאחר שזיהה בקלות את האבן האמיתית מסר את הירושה לבת האהובה והכריז על האחרות כמתחזות.

המצב היסודי שגם גרסה זו של הסיפור מבקשת לברר קשור לתחושת המבוכה שנולת מההכרה בריבוי מסורות מתחרות והקושי לברר איזוהי הנכונה. אך שגריר רואה בגרסה זו 'סגורה' מכיוון שלכתחילה הסיפור קובע שיש רק בת אחת חוקית, ולכן המטרה היא לדאוג שהאוצר יגיע אליה. הטבעות האחרות אינן רק מזויפות אלא שייכות למי שאף אינן בנותיו הביולוגיות של האב. יוצא מכך שמטרת הסיפור להוכיח שיש רק דת אמת אחת, ואילו האחרות (יהדות ואסלאם) היו מראשיתן זיוף מוחלט מכיוון שלא האב האחד ברא אותן. איך אפשר להסביר את ההבדל בין גישה זו במופע המוקדם ביותר של המשל באירופה ובין המסר בגרסאות שקדמו לו מן המזרח? שאלת הריבוי ואי-הוודאות נפתרת אצל אטיין מבורבון לא באמצעות ספק שרואה בכל המסורות מכשיר יעיל לגאולה, אלא באמצעות שלילה מוחלטת של כל הדתות מלבד הנצרות. ייתכן שההבדל, מסבירה שגריר, נעוץ בסוגה – האקזמפלוס נוטה להיות קצר ובעל מסר החלטי שאינו מותיר מקום לתמונה הספקנית והמגוונת שאפיינה את הגרסה של טימותיאוס.

לחלופין, שגריר מציעה לראות בטקסט של אטיין תגובת נגד של הכנסייה לזרמי קרקע רעיוניים שפשו בקרב האוכלוסייה הכללית. שגריר מזהה בעניין זה דרישה עממית גוברת למחשבה ביקורתית, מודעות גוברת לקיומן של דתות אחרות לצד הנצרות הקתולית וכן תסיסה דתית וחברתית, למשל בתקופה של עליית תנועות המינות בדרום צרפת. לפי השקפה זו, המשל נועד להסיר ספקות שצצו בשאלת האמונה הנכונה, דבר שנעשה נפוץ בקרב האוכלוסייה העירונית-חילונית, ולבצר את המעמד הבלעדי של הכנסייה הקתולית. הסבר זה רואה בכנסייה כוח חשוך ושמרני, ששאף לרסן מגמות פרוגרסיביות בקרב האוכלוסייה החילונית. אבל האם באמת הייתה פעורה תהום רעיונית ורוחנית בין שופרי הכנסייה ובין האוכלוסייה שאליה המטיף כיוון את מסריו? קיימת כמובן אפשרות שההטפה המנדיקנטית, שתכליתה שלילה נחרצת של מסורות דת אחרות, שיקפה בצורה נאמנה מגמות רעיוניות

אורי שחר

שהיו שגורות גם מחוץ לכנסייה. אם כן, קשה יותר לראות במשל ה'סגור' עדות משכנעת (על דרך השלילה) דווקא לפתיחות ולסובלנות של קהל המאזינים הפוטנציאלי.

הפרק האחרון בספר מוקדש לגרסאות של משל הטבעות שהופיעו בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה. עיון בגרסאות האלה מלמד שהמעבר מסיפור תוכחה קצר בתוך מדרין מטיפים לנובלה משוכללת מבחינה ספרותית אכן אפשר למחברים להציע סיפור מורכב פי כמה ובו מסר פחות מונוליתי מזה שאפשר למצוא, למשל, אצל אטיין מבורבון. בשתי הגרסאות העיקריות הנסקרות בחלק הראשון של הפרק רואים שהיחס כלפי כלל הדתות המונותאיסטיות הוא פייסיני למדי. הן בחיבור 'סיפור הטבעת האמיתית' והן בחיבור 'עלילות הרומאים' מסופר על אב שמוסר טבעות לשלושת בניו, אך רק זו שנמצאת בידי הברון הצעיר היא האמיתית. בנוגע לחיבור הראשון, הירושה שבה זוכה הברון האהוב היא ארץ הקודש, והמשל למעשה משובץ בתוך טקסט שמטרתו לעודד מעורבות של אצילי צרפת בפרויקט הצלבני, 'שמא ארץ הקודש תיגזל מבעליה האמיתיים' (עמ' 86). גם ב'עלילות הרומאים' הברון הצעיר יורש את הטבעת האמיתית, אבל בסיפור זה הבכור הוא שזוכה בארץ הקודש והאמצעי באוצר חומרי. משתמע מהמשל שהדתות האחרות אולי נהנות מהצלחה ארצית – אדמה או הון – אבל האמונה שלהן שקרית; אף שהנצרות עשויה להיראות ענייה וחלשה, היא היחידה האוחזת בדת האמת. גרסאות אלו מכירות באופן אלגורי בכך ששלוש הדתות מוצאן מאב אחד (ואולי אף יש להן יתרונות חומריים), אך אין ספק שהנצרות לבדה היא דת האמת הרצויה על האל.

שגריר מזכירה בצדק שבתקופה שבה גרסאות אלו של המשל הפכו לנפוצות התחולל שינוי ביחס של הכנסייה כלפי דתות אחרות. המיסיון הקתולי הלך וקיבל אופי חדש: מטיפים שאפו ללמוד לעומק את הדת, השפה והתרבות של הקהלים שעמם ביקשו לבוא במגע, מתוך הנחה שרק דו-שיח רציונלי המבוסס על ידע יכול לשכנע את ה'בלתי מאמינים' להמיר את דתם לנצרות. ועידת ויין ב-1312, למשל, מלמדת על הכרה ממסדית של הכנסייה בחשיבות של לימוד עיקרי האסלאם במטרה לנצר את הבלתי מאמינים בדרכי נועם, ודומה שבמפנה המאה ה-14 התבססה ההכרה שבין שלוש הדתות המרכזיות יש יסודות משותפים שמכוננים בסיס לדיון בין-דתי מועיל (עמ' 78–80). אכן גרסאות המשל שבהן עוסק הפרק הן יצירות ספרותיות שיש בהן עלילה נפתלת ביותר, המאפשרת להחליש את עוצמת הקונפליקט עם האחים-הדתות ולראות בהם חלק ממרחב משפחתי-רוחני אחד. אבל, חשוב להדגיש, אין כל רמז בגרסאות המשל המוזכרות בראשית הפרק לאפשרות שמסורת אחרת מלבד הנצרות יכולה להיות מועילה אפילו עבור מי שמראש נמנה עם קהילה דתית אחרת. האם בסיכומו של דבר הגרסאות האלה פחות 'סגורות' מהאקזמפלום של אטיין?

הגרסה המפותחת ביותר של המשל נמצאת בשלושה חיבורים איטלקיים משלהי ימי הביניים, וזהו גם הנוסח שמצא את דרכו, בשינויים קלים, למחזה של לסינג 'נתן החכם'. המפורסמת שבגרסאות האלה שזורה בתוך יצירת המופת של ג'ובאני בוקאצ'ו 'דקאמרון',

ביקורות ספרים

והיא מובאת בפיה של אחת הגיבורות המבקשת להנעים את זמנם של חבריה. ממש כמו אצל לסינג, פילומנה מספרת שצלאח אלדין ביקש לטמון למלכיצדק היהודי פח באמצעות שאלה מכשילה על דת האמת. הירושלמי הנבון עונה במשל המפורסם על אב שאהב את שלוש בניו במידה שווה. מכיוון שלא ידע למי להוריש טבעת יקרת ערך שהייתה ברשותו, החליט ליצור שני עותקים מזויפים 'וכשקרב קיצו נתן בחשאי טבעת אחת לכל אחד מבניו'.¹ מכיוון שהשלוש היו כה דומות, לא ניתן היה להכריע מי מהבנים אוהז בוזו האמיתית, 'וכך נותרה בלא מענה השאלה מי משלושת הבנים הוא יורשו האמיתי של אביהם'. מלכיצדק מוסיף ומפרש שכמו הבנים, כל אחת מהדתות סבורה, בצדק מבחינתה, שהיא זו שקיבלה את הירושה ולכן היא מטיפה לדת האמת, 'אך השאלה מיהו היורש האמיתי נותרה בלא תשובה'.² שגריר רואה בגרסה זו נוסח סובלני של המשל (עמ' 95) ומצביעה על כך שהסיפור מסתפק באי־ודאות בנוגע לשאלה איזוהי המסורת האמיתית, ועל כך שבסיפור אין קונפליקט בין האחים, כך שהדגש הוא על הקשר בין כל אחד מהבנים־דתות ובין אביהם. נוסף על כך שגריר מציעה לראות בנוסח הזה תולדה של מגמות הומניסטיות באיטליה שניתן לזהות כבר בסוף המאה ה־13 אך הגיעו לשיאן בתקופת הרנסנס. פילוסופים וסופרים ביטאו עמדה ספקנית כלפי הממסד הדתי ובנוגע לתפיסה שעל האדם להקדיש את חייו לניסיון להבטיח את גאולת נשמתו בעולם הבא. אכן החידוש שבגרסת המשל ב'דקאמרון' אינו גלום רק בהכרה הסובלנית שכל קהילה נוטה להיות משוכנעת שהאמונה שלה היא האמיתית; המבט הסימטרי הזה מכיר גם בהיעדר האפשרות הרציונלית להעדיף דת אחת על פני זולתה. כלומר, לפי השקפה זו הבחירה בין דתות היא במידה רבה שרירותית ומושפעת מנסיבות מקריות.

לצד זאת חשוב לציין שהמסגור הנרטיבי של המשל בתוך יצירתו של בוקאצ'ו מזמין גם פרשנות נוספת. הסיפור שקדם למשל הטבעת עסק ביהודי אשר המיר את דתו לנצרות אף שחזה בפריצות המוסרית ששררה בחצר האפיפיור ברומא. פילומנה, המספרת של נובלה מספר שלוש, מקדימה הערה ואומרת: 'וכיוון שעל אלוהים ועל אמיתותה של אמונתנו כבר נאמרו דברים מצוינים, לא לגנאי ייחשב לנו אם עתה ננמיך עוף ונספר על מעשי בני־אדם ועל אירועים הנוגעים לחייהם'.³ לא אחת קורה, היא ממשיכה, שאדם צולל מעושר מופלג לעוני בזוי בשל מעשה פזיז, ואילו נהג בתבונה מפלתו הייתה נמנעת. הסיפור הנוכחי, פילומנה מסבירה, נועד להמחיש שלפעמים פיקחות (או שכל ישר) יכולה להגן מפני האתגרים שחיי המעשה היום־יומיים מזמנים לנו. תשובתו של מלכיצדק לאתגר של צלאח אלדין אכן מלמדת שאין בידי האדם אפשרות להכריע בשאלה איזוהי דת האמת. אבל מטרתה של

1 הציטוט מתוך: ג'ובאני בוקאצ'ו, דקאמרון, תרגם מאיטלקית גאיו שילוני, ירושלים 2000, עמ' 56. כך גם הציטוטים הבאים מדקאמרון.

2 שם.

3 דקאמרון (לעיל, הערה 1), עמ' 55.

אורי שחר

פילומנה (או של בוקאצ'ו) היא ללמד שלפעמים תשובה מחוכמת ומתחמקת עשויה לחלץ אותך מבור שצדקן דוגמטי אולי היה נופל לתוכו. במילים אחרות, אף שההומניזם האיטלקי הבשיל לכדי יחס ביקורתי כלפי הממסד הדתי שאפשר הבעת עמדה סובלנית כלפי מסורות שאינן נוצריות, בוקאצ'ו בכל זאת בחר למקם את המעשייה בירושלים האיובת ולייחס את הפוזיציה הספקנית ליהודי רב־חבולות.

אך הליהוק של צלאח אלדין והבחירה למקם את ההתלבטות (גם אם היא רצינית־למחצה) בעניין ריבוי הדתות דווקא במזרח המוסלמי כנראה אינן מקריות. החל מהמחצית הראשונה של המאה ה־13, שגריר מזכירה, הסולטאן החל להופיע תדיר בפיקציה ורנקולרית מערבית, ודמותו רבת־הפנים הצטיירה בעקביות כמי שמסוגלת, או נועדה, לשאת ערכים מנוגדים: הוא נאבק בצלבנים בחירוף נפש, אך אגדות מדמיינות שהיה נצר למשפחה נוצרית (או בגרסה אחרת, נטבל לנצרות אחרי קרב קרני חיסין); היה מפקד אכזרי עשוי ללא חת, שהוא גם מופת להתנהגות אדיבה ואצילית; ולענייננו, לוחם ג'האד וקנאי דתי, שגם מדגים פתיחות וסובלנות כלפי דתות אחרות. כלומר באמצעות ניכוס דמותו של צלאח אלדין, מחברים מצאו דרך לעיין במתחים דיאלקטיים השרויים בעומק המסורת האינטלקטואלית המערבית. בנוסף, מבקרים במזרח המוסלמי ובעיקר המונגולי הופתעו לגלות בקרב מארחיהם סקרנות כלפי מסורות אחרות ואף יחס שווה נפש כלפי גיוון דתי. שגריר מציעה שהשקפה פוליתאיסטית מטבעה נוחה להכיל ריבוי אמונות מכיוון שאיננה שואפת לאחדות דעים ואמונה שהיא פועל יוצא של רעיון ייחוד האל (עמ' 74–75). כך או כך, הרושם שהתקבל מדיווחים על המזרח הפך את ירושלים האיובת לתפאורה טובה עבור עלילה שעוסקת ביחס פלורליסטי כלפי דתות אחרות. אבל יותר משיש כאן היפעמות אקזוטית מהמזרח, השימוש בצלאח אלדין מלמד על הכרה בדבר קיומה של סתירה מודעת בין השאיפה לפלורליזם ספקני (שהיינו רוצים לייחסו לתרבות המערב) ובין נטייה דוגמטית־מונוליתית (שמאפיינת את החשיבה המערבית לא פחות).

בנספח לספר שגריר מביאה בפני הקוראים תרגום לעברית של מאמר שכתב אבישי מרגלית בשנת 1996, אשר מבקש להוכיח בכלים אנליטיים שסובלנות דתית איננה אפשרית מבחינה פילוסופית.⁴ באמצעות מהלך סילוגיזמי, מרגלית גוזר שמנקודת מבט דתית אי אפשר לייחס ערך אינטרינזי לעמדה או לפרקטיקה שנובעת מבשורה שגויה – כלומר בשורה שהמתבונן סבור שהיא מזויפת או שפג תוקפה האלוהי. אף שלאורך ההיסטוריה היו גם היו מחברים שייחסו איזשהו ערך למסורות שכנות, מרגלית מציע לראות בהם תופעות שוליות שאינן מייצגות את העמדה ה"מהותית" של שלוש הדתות המרכזיות. במקום לברר מה התנאים התרבותיים־אינטלקטואליים שבכל זאת אפשרו עמדה פלורליסטית כמו זו של

Avishai Margalit, 'Toleration and the Struggle against Prejudice', *Toleration: An Elusive Virtue*, ed. David Heyd, Princeton, NJ 1998, pp. 127–146 4

ביקורות ספרים

טימותיאוס ומה יכולים קיומה ושגשוגה על פני מאות שנים ללמד אותנו על אופי השיח הבין־דתי לאורך ההיסטוריה, מרגלית מעדיף לגמד את ערכה הרעיוני ולבטל אותה במחי פיתול אנליטי. אף שהמאמר עקבי מבחינה פילוסופית, הוא דוגמה מופתית לדוגמטיות שמאפיינת את החשיבה המערבית.

המסקנה העולה מספרה החשוב של איריס שגריר היא שמשל הטבעת (אצל בוקאצ'ו או לסינג), יותר משהוא על סובלנות, הוא על אודות הסתירה עצמה בין ספקנות רלטיבית ובין אידיאליזם אנליטי, סתירה שמצויה בלב החשיבה המערבית. לכן, הספר דן למעשה בהיסטוריה של הנכונות להתחבט בסתירה הזאת באמצעות כוחה הנרטיבי של האלגוריה, והוא מתחקה אחר הדרכים המגוונות והיצירתיות שמחברים מצאו בשביל להתמודד עם האתגר שהרעיון הזה מציב בפני ערכים בסיסיים בתרבותם. סקירת גרסאות המשל לאורך מרחב וזמן מלמדת על עוצמתו של רעיון הרלטיביזם הדתי, אך היא גם מלמדת אותנו שהרעיון הזה שגשג בעיקר באזורים שבהם מפגש בין־דתי אפשר שיח ספקני וביקורתי. הספר, לפיכך, מעמיד תרומה חשובה למשימה ששגריר הציבה ממש בשורותיו הראשונות – הוא עוזר ללמוד על התנאים הדרושים לקיומו של 'שיח חיובי המדגיש את הדומה בין הדתות ואת המשותף להן, ומאפשר את קיומן של אמיתות שונות, זו לצד זו ובלא הכרעה' (עמ' 1).